

DİN, TOPLUM VE KALKINMA

YRD. DOÇ. DR. HASAN ARSLAN*

Giriş

Din etki boyutuyla tüm hayatı kapsar, bu nedenle din ve toplum deyince dinin, ele alınan çalıştay konularının tamamını ilgilendirdiğini belirtebiliriz. Günümüzde Türk milletinin gündeminde işsizlik, ülke bütünlüğü, terör, eğitim, geçim sıkıntısı gibi çözüm bekleyen problemler öncelikli konular olarak görülmektedir. Kalkınmada dinin rolü ise sosyolog ve ekonomistler tarafından epey zamandan beri üzerinde durulan bir konudur. Dolayısıyla din, toplum ve kalkınma konularının birbirlerini karşılıklı olarak etkileyen önemi konular olduğunu belirtmek mümkündür.

Bu süreçte problemlerin doğru bir şekilde tespit edilmesi, sonra alternatifli çözüm yolları üretilmesi ve üretilen çözüm yollarının hayata geçirilebilmesi için halkın bilinçlendirilerek motive edilmesi gerekir. Toplumun motive edilebilmesi için, batıların sık-sık başvurduğu bir yöntem olan, illa bir düşman üretmek gerekmez. Çünkü düşünen, şuurlu, inançlı bir Türk milliyetçisinin zihin dünyası çok geniştir. O, insana sevgi ve saygı çerçevesinde, çok sayıda alternatifli çözümler üreterek düşündüklerini hayata geçirme yeteneğine sahiptir.

* İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Din ve İktisadi Kalkınma İlişkisi

Çalışmada İslam dininin ekonomik kalkınmaya ve ilerlemeye engel olduğu gibi iddialar üzerinde durulmamıştır. Ancak müslümanların epey zamandır yeterli bir kalkınma gerçekleştiremedikleri de görülmektedir. Bu durumun müslümanların tutum ve davranışlarının bir sonucu olduğu akla gelmektedir.

Aynı bölge ve iklimde daha önce toplumların bir takım medeniyetler kurdukları göz önüne alındığında kalkınma açısından yaşanan iklim ve coğrafyanın pek önemli olmadığını, kalkınmada zihni yapının ve psikolojik faktörlerin etkili olduğu düşünülmektedir. Nitekim, ünlü iktisatçı Keynes psikolojik faktörlerin iktisadi süreci yönlendirdiği görüşündedir. Max Weber ise kalkınma sürecinde dinin rolü olduğunu ileri sürer. Genel olarak birey ve toplumun din ve dindarlık algısının kalkınma düzeyini belirlediğini düşünmek mümkündür.

Bu çalışmada 'Kalkınmada Dinsel Tutum ve Davranışların Çift Yönlü Rolü' (Arslan, 2008) adlı araştırma verilerinden yararlanılmıştır.

Din insan için olduğuna göre, onun insanı ilgilendiren her konuyla ilgilenmesi doğaldır. Dolayısıyla bireyin dinî tutum ve davranışlarıyla ekonomik kalkınma olgusu arasında bir ilişkinin varlığı kaçınılmaz gözükmektedir. Bu nedenle aşağıda ekonomik kalkınma ile ilgili bazı kriterlerle dini tutumlar arasındaki korelasyon belirtilecektir. Ardından din, toplum, kalkınma açısından öncelikle mevcut durum ortaya konmaya çalışılacaktır.

Araştırmanın Tasarımı ve Bulguları

Araştırmanın genel evrenini Türkiye, çalışma evrenini Ege, İç Anadolu ve Akdeniz Ekonomik Bölgeleri, örneklem grubunu da adı geçen bölgelerdeki çeşitli meslek mensupları oluşturmaktadır.

Toplam 1127 olan katılımcıların % 40'ı (n = 450) Ege Ekonomi Bölgesi, % 29'u (n = 330) İç Anadolu Ekonomi Bölgesi ve % 31'ini (n = 347) ise Akdeniz Ekonomi Bölgesindedir. Katılımcıların ekonomi bölgelerine göre dağılımında, ekonomi bölgelerinin nüfus oranı ve ticaret hacmi göz önünde bulundurulmuştur. Örneklem grubu evreni temsil edebilecek durumdadır.

Verilerin toplanmasında dinî tutum ve davranış düzeyini belirlemek amacıyla bir dini hayat ölçeği ve ekonomik kalkınma kriterleri ve kişisel bilgi sorularının bir arada yer aldığı anket uygulanmıştır. Ayrıca gözlem ve görüşmelere de yer verilmiş, konuyla ilgili sempozyum, açikoturum ve başka araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen araştırma neticelerinden de yararlanılmıştır.

Dinî Hayat Ölçeği olarak DEÜ İlahiyat Fakültesi öğretim elemanları tarafından geliştirilen, güvenilirlik ve geçerliği test edilerek uygulanmış olan bir ölçek kullanılmıştır. Verilerin analizlerini yapmak için, korelasyon analizi, ikili grupların

karşılaştırmasında t-testi, çoklu grupların karşılaştırmasında F testi gibi istatistik işlemler yapılmıştır.

Demografik Özellikler ve Dinî Tutum ve Davranışlar

Araştırma sonucunda elde ettiğimiz veriler dinî tutum ve davranışlarla yaş grupları arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Genel olarak yaş düzeyi yükseldikçe dinî tutum ve davranış düzeyinin de yükseldiği görülmüştür.

Medeni durumla dinî tutum ve davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon vardır. Evlilerin ($x = 60.28$) dinî tutum ve davranış düzeyi, bekârlardan ($x = 55.67$) daha yüksek ve her iki grup arasındaki fark anlamlı bulunmuştur.

Dinî tutum ve davranışlarla meslek grupları arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon bulunmuştur. Yapılan F testi sonucunda esnafarla ($x = 60.09$) işçiler ($x = 57.87$) arasında $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur.

Eğitim düzeyi ile dinî tutum ve davranışlar arasındaki korelasyon $p > .01$ dir. Gruplar arasında ilkokul ($x = 61.06$) lise ($x = 59.02$) ve meslek yüksekokulu mezunları ($x = 58.86$) arasında $p < .05$ düzeyinde, lisans mezunları (57.82) arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur. Genel olarak (sadece beş kişi olan doktora düzeyi hariç) eğitim düzeyi arttıkça dinî tutum ve davranış düzeyinin düştüğü belirlenmiştir.

Sosyo-ekonomik düzeyle dinî tutum ve davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon belirlenmiş, gruplar arası karşılaştırmada da $p < .05$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur. Bu fark düşük sosyo-ekonomik düzeyle ($x = 58.85$), orta ($x = 59.15$) ve yüksek ($x = 60.75$) sosyo-ekonomik düzeye mensuplar arasında $p < .05$ düzeyindedir. Buna göre sosyo-ekonomik düzey yükseldikçe, dinî tutum ve davranış düzeyinin de yükseldiği belirlenmiştir.

Cinsiyetle dinî tutum ve davranışlar arasındaki korelasyon ve erkeklerle ($x = 59.65$) kadınlar ($x = 57.70$) arasındaki fark, $p < .01$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Buna göre erkeklerin kadınlardan daha dindar olduğu belirlenmiştir.

Ekonomik Faaliyetler ve Dinî Tutum ve Davranışlar

Tasarruf ve tutumlulukla dinî tutum ve davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon vardır. Tasarruf ve tutumluluk açısından olumlu grupla ($x = 59.49$) olumsuz grup ($x = 56.16$) arasındaki fark $p < .01$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Buna göre tasarruf ve tutumlulukla karşılıklı olarak dinî tutum ve davranış düzeyinin birbirlerini etkiledikleri, biri artarken diğersinin de yükseldiği anlaşılmaktadır. Bu durumda dinî tutum ve davranışların tasarruf ve tutumlulukta olumlu rol oynadığını belirtebiliriz.

TASARRUF ve TUTUMLULUK	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	1021	90.51	59.49	7.38	3.621	p< .01
Olumsuz	70	6.20	56.16	8.39		
Cevapsız	37	3.29				
TOPLAM	1128	100.00				Önemli

Dinî tutum ve davranışlarla çalışmaya verilen önem arasındaki korelasyon $p < .01$ ve bu konuda olumlu grupla ($x=59.96$) olumsuz grup ($x= 57.03$) arasındaki fark $p < .01$ düzeyinde bulunmuştur. Buna göre çalışmayla dini tutum ve davranışlar arasında pozitif bir ilişki olduğunu ve dindarlık arttıkça çalışmaya verilen önemin de arttığını söyleyebiliriz.

ÇALIŞMAYA VER. ÖNEM	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	847	75.08	59.96	7.00	5.378	p< .01
Olumsuz	232	20.56	57.03	8.51		
CEVAPSIZ	99	4.36				
TOPLAM	1128	100.00				Önemli

Akılıcı ve yaratıcı düşünce ile dinî tutum ve davranışlar arasında istatistiki açıdan bir korelasyon bulunmamıştır. Ancak akılıcı ve yaratıcı düşünceyi destekleyen ($n= 1073$, $x= 59.37$) ve desteklemeyen ($n= 36$, $x= 59.25$) grup, nicel olarak değerlendirildiğinde, dindarlık düzeyi yüksek olan çoğunluğun akılıcı ve yaratıcı düşünceyi desteklediği anlaşılmaktadır.

Ak. ve Yar. Düş.	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	1073	95.12	59.37	7.46	.099	p> .05
Olumsuz	36	3.19	59.25	7.58		
Cevapsız	19	1.69				
TOPLAM	1128	100.00				Önemsiz

Dinî tutum ve davranışlarla zaman planlaması arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon vardır. Zaman planlamasına önem verilmesi gerektiğini belirten olumlu grupla ($n= 594$, $x= 60.03$) olumsuz grup ($n= 512$, $x= 58.57$) arasındaki fark $p < .01$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Bu durum dindarlık ve ekonomik kalkınma açısından olumlu bir göstergedir.

ZAMAN PLAN.	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	594	52.65	60.03	7.45	-3.241	$p < .01$
Olumsuz	512	45.39	58.57	7.41		
Cevapsız	22	1.96				
TOPLAM	1128	100.00				Önemli

Dinî tutum ve davranış düzeyi ile işe verilen önem arasındaki korelasyon ve işe verilen önem açısından olumlu ve olumsuz grup arasındaki fark $p < .05$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Hipotezimizi doğrulayan bu sonuca göre dindarlık düzeyi arttıkça işe verilen önem de artmaktadır.

İŞE VER. ÖNEM	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	612	54.25	59.87	7.27	-2.529	$p < .05$
Olumsuz	472	41.84	58.72	7.61		
Cevapsız	44	3.91				
TOPLAM	1128	100.00				Önemli

Eğitim bilim ve teknolojik gelişmelere verilen önemle dinî tutum ve davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon bulunmuştur. Yapılan t testi ile de olumlu ($x= 59.54$) ve olumsuz grup ($x= 55.88$) arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark görülmüştür. Alınan bu sonuç, dindarlık düzeyi yükseldikçe, ekonomik kalkınma için gerekli olan, eğitim bilim ve teknolojik gelişmelere verilen önemin de arttığını göstermektedir.

EĞİT. BİL. TEK.	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	1046	92.73	59.54	7.24	-3.834	$p < .01$
Olumsuz	64	5.67	55.88	10.03		
Cevapsız	18	1.60				
TOPLAM	1128	100.00				Önemli

Güvenilir olmaya verilen önemle dinî tutum ve davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon görülmüştür. Güvenilir olmaya önem veren olumlu grup ($x = 59.49$) ile olumsuz grup arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur. Buna göre dindarlıkla güvenilir olmaya verilen önem arasında pozitif bir ilişki ve etkileşme olduğu anlaşılmaktadır.

G. OLMAK	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	1097	97.25	59.49	7.40	-2.606	$p < .01$
Olumsuz	18	1.59	54.89	9.15		
Cevapsız	14	1.16				
TOPLAM	1128	100.00				

Dinî tutum ve davranışlarla müteşebbislik zihniyeti arasında $p < .01$ düzeyinde negatif bir korelasyon bulunmuştur. Kendilerini müteşebbislik açısından tanımlayan olumlu grupla ($x = 58.72$) olumsuz grup arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark görülmüştür. Hipotezimizi doğrulayan bu sonuca göre dindarlık düzeyi arttıkça müteşebbislik azalmaktadır.

MÜTEŞEBBİSLİK	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	487	43.17	58.72	8.05	2.698	$p < .01$
Olumsuz	607	53.81	59.94	6.83		
Cevapsız	34	3.02				
TOPLAM	1128	100.00				Önemli

Bireylerin sahip olduklarıyla yetinme anlayışıyla dinî tutum ve davranışları arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon vardır. Sahip olduklarıyla yetinmek istemeyen olumlu grupla ($n = 238$, $x = 56.36$), sahip olduklarıyla yetinebileceklerini belirten olumsuz grup ($n = 858$, $x = 60.26$) arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark görülmüştür. Hipotezimizi doğrulayan bu sonuç, dindarlık düzeyinin artmasıyla (ekonomik kalkınmada olumsuz bir tutum olarak görülen) 'sahip olduklarıyla yetinme' yaklaşımının arttığını göstermiştir.

Dinî tutum ve davranışlarla beraber iş yapma anlayışı arasında bir korelasyon görülmemiştir. Buna bağlı olarak, beraber iş yapabilecekleri görüşünde olan olumlu grupla ($n = 416$, $x = 59.69$) olumsuz grup ($n = 665$, $x = 59.07$) arasında anlamlı bir farkın bulunmaması (istatistik açıdan) hipotezimizin doğrulanmadığını göstermektedir. Ancak her iki grup arasındaki farka nicel olarak bakarsak, bireylerin, ekonomik kalkınma için gerekli olan, başkalarıyla beraber iş yapma anlayışının gelişmediği görülür.

Ekonomik kalkınmada tüketim harcamaları ile dinî tutum ve davranışlar arasında bir korelasyon görülmemiştir. Ancak gerekli tüketim harcamalarını yapabileceklerini belirten olumlu grup (n= 1060, x= 59.42) ve olumsuz grup (n= 43, x= 57.67) nicel olarak değerlendirildiğinde, gerekli tüketim harcamalarını yapanlar çoğunluğu teşkil etmektedir.

Dinî tutum ve davranışlarla tembelliğe yer vermeyen bir kader ve tevekkül anlayışı arasında bir korelasyon bulunmamıştır. Dolayısıyla bu konudaki hipotezimiz doğrulanmamıştır. Ancak olumlu grup (n=957, x= 59.45) ve olumsuz grup (n=135, x= 58.63) göz önünde bulundurulduğunda, genel eğilim tembelliğe yer vermeyen bir kader ve tevekkül anlayışı yönündedir.

Modern bir hayatın gerektirdiği düzeyde enerji kullanımı ile dinî tutum ve davranışlar arasında bir ilişki bulunmamıştır. Buna bağlı olarak, modern bir hayatın gerektirdiği düzeyde enerji kullandıklarını belirten olumlu grup (n= 540, x= 59.18)'la gerekli düzeyde enerji kullanamadıkları görüşünde olan olumsuz grup (n= 542, x= 59.59) arasında istatistikî açıdan önemli bir fark görülmemiştir. Ancak ortaya çıkan bu sonuç % 50'nin ekonomik kalkınma için (bir olumsuzluk anlamına gelen) gerekli enerjini kullanamadığını göstermektedir.

Dinî bayramlar, kutsal gün, gece ve mekânlara verilen önem ve ziyaretlerle dinî tutum ve davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon belirlenmiş ve dinî bayramlar, kutsal gün, gece ve mekânlara önem veren olumlu grupla önem vermeyen olumsuz grup arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur. Hipotezimizi doğrulayan bu sonuca göre, dindarlıkla bu gibi yerlere verilen önem arasında pozitif bir etkileşim olduğu anlaşılmaktadır.

Doğruluk ve dürüstlüğe verilen önemle dinî tutum ve davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon vardır. Doğruluk ve dürüstlüğü önemli gören olumlu grupla (n= 910, x= 60.01) pek de önemli görmeyen olumsuz grup (n= 197, x= 56.51) arasındaki fark $p < .01$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Hipotezimizi doğrulayan bu sonuca göre, dindarlık düzeyinin artmasıyla doğruluk ve dürüstlüğe verilen önem de artmaktadır.

DOĞRULUK VE DÜRÜSTLÜK	SAYI	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	910	80.67	60.01	6.96	-6.123	$p < .01$
Olumsuz	197	17.93	56.51	8.63		
Cevapsız	21	1.40				
TOPLAM	1128	100.00				Önemli

Bireylerin ekonomik imkânlarının gelişmesi ile dinî tutum ve davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon vardır. Ekonomik durumlarının gelişmesinde dinin olumlu rolü olduğunu belirtenlerle ($n= 860$, $x= 60.36$) olmadığını belirten grup ($n= 244$, $x= 55.90$) arasındaki fark $p < .01$ düzeyinde önemli bulunmuştur. Hipotezimizi doğrulayan bu sonuca göre kişinin ekonomik durumunun iyileşmesinde dini tutum ve davranışlarının olumlu bir rolü olduğu anlaşılmaktadır.

Başkalarına güvenle dinî tutum ve davranışlar arasında bir korelasyon bulunmamıştır. Dolayısıyla dinî tutum ve davranışlarına göre başkalarına güvenebileceğini belirten olumlu grupla ($n= 239$, $x= 58.76$) güvenilmeyeceğini belirten olumsuz grup ($n= 866$, $x= 59.47$) arasında da anlamlı bir fark görülmemiştir. Ancak karşılaştırma nicel açıdan yapılırsa katılımcıların çoğunluğunun başkalarına güven duymadıkları anlaşılmaktadır. Bu ise ekonomik kalkınma için olumsuz bir durumdur.

BAŞKALARINA GÜVEN	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	239	21.18	58.76	8.10	1.301	$p > .05$
Olumsuz	866	76.77	59.47	7.29		
Cevapsız	23	2.05				
TOPLAM	1128	100.00				Önemsiz

Tüm yaşam ve çalışma hayatında sevgi unsuruna verilen önemle dinî tutum ve davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon belirlenmiştir. Tüm yaşam ve çalışma hayatında sevgi unsuruna önem veren olumlu grupla ($n= 913$, $x= 59.90$) olumsuz grup ($n= 192$, $x= 56.77$) arasındaki fark $p < .01$ düzeyinde bulunmuştur. Hipotezimizi doğrulayan bu sonuç, dinî tutum ve davranışlarla, tüm yaşam ve çalışma hayatında sevgi unsuruna verilen önem arasında pozitif bir etki ve ilişkiyi göstermektedir.

SEVGİ UNSURU	n	%	x	S	t değeri	p
Olumlu	913	80.93	59.90	7.71	-5.334	$p < .01$
Olumsuz	192	17.02	56.77	8.62		
Cevapsız	23	2.05				
TOPLAM	1128	100.00				Önemli

Bireylerin ekonomik bölgelere göre sahip olduklarıyla yetinme anlayışı arasında $p < .05$, kutsal gün, gece ve mekânlara verilen önem ve ziyaretler arasında $p > .05$, ekonomik gelişmelerinde dinî tutum ve davranışlarının rolü olduğunu düşünenler arasında $p < .01$ ve dinî davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon bulunmuştur.

Ekonomik bölgelere göre sahip olduklarıyla yetinme anlayışı en yüksek Akdeniz, İç Anadolu ve Ege ekonomik bölgeleri gelmektedir. Ege ve Akdeniz ekonomik bölgeleri arasında $p < .05$ düzeyinde bir fark vardır. Alınan bu sonuç Ege ekonomik bölgesinin ekonomik kalkınmaya en yatkın bölge olduğunu göstermektedir.

Ekonomik bölgeler arasında, kutsal gün, gece ve bayramlara verilen önem açısından önemli bir fark görülmemiştir. Ekonomik bölgelere göre ekonomik imkânlarının gelişmesinde dinin olumlu rolü olduğunu düşünenler sırayla Akdeniz, İç Anadolu ve Ege ekonomik bölgeleri gelmektedir. Ayrıca Akdeniz ekonomik bölgesi ile İç Anadolu ve Ege ekonomik bölgeleri arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur.

Ekonomik bölgelere göre dinî davranışlar arasında $p < .01$ düzeyinde önemli fark vardır. Buna göre Ege ekonomik bölgesi ($x = 25.16$) ile İç Anadolu ($x = 26.66$) ve Akdeniz ($x = 26.69$) ekonomik bölgeleri arasında $p < .01$ düzeyinde anlamlı bir fark bulunmuştur.

Yaş grupları ile eğitim bilim ve teknolojik gelişmelere verilen önem arasında $p < .01$ düzeyinde bir korelasyon belirlenmiştir. Buna göre 13-19 yaş grupları ($x = 1.81$) ile 36-59 ($x = 1.96$) ve 60 ve yukarısı ($x = 1.98$) arasında $p < .05$ düzeyinde, 20-35 ($x = 1.91$) ile 36-59 yaş grupları arasında $p < .01$ düzeyinde önemli bir fark bulunmuştur. Bulunan bu sonuca göre, yaş düzeyi arttıkça eğitim bilim ve teknolojik gelişmelere verilen önem de artmaktadır.

Genel olarak dinî tutum ve davranışlar arttıkça tasarruf ve tutumluluk, çalışmaya verilen önem, akılcı ve yaratıcı düşünce, zaman planlaması, işe verilen önem, eğitim bilim ve teknolojik gelişmelere verilen önem ve güvenilirlik artmaktadır. **Dindarlık arttıkça müteşebbislik azalmakta, sahip olduklarıyla yetinme anlayışı artmakta, başkalarıyla beraber iş yapma anlayışı azalmaktadır.** Sayıca gerekli tüketim harcamalarını yaptıklarını belirtenlerle ($n = 1060$, $x = 59.42$) - (diğerleri $n = 43$, $x = 57.67$), tembelliğe yer vermeyen bir kader ve tevekkül anlayışına sahip olanlar çoğunluğu teşkil etmektedirler.

Modern bir hayatın gerektirdiği düzeyde enerji kullandıklarını ($n = 540$, $x = 59.18$) belirtenlerle diğerleri ($n = 542$, $x = 59.59$) arasında istatistikî açıdan önemli bir fark görülmemiştir. Enerji kullanımı ile ilgili sonuç % 50- % 50 dir.

Dinî bayramlar, kutsal gün, gece ve mekânlara verilen önem, doğruluk ve dürüstlüğe verilen önem, bireyin ekonomik imkanlarının gelişmesi ve tüm yaşam ve

çalışma hayatında sevgi unsuruna verilen önemle dinî tutum ve davranışlar arasında doğru orantılı bir korelasyon vardır. **Katılımcıların çoğunluğunun başkalarına güven duymadıkları anlaşılmaktadır. Bu ise ekonomik kalkınma için olumsuz bir durumdur.** Yaş düzeyi arttıkça eğitim bilim ve teknolojik gelişmelere verilen önem de artmaktadır.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Buraya kadar genel olarak bireylerin dindarlık düzeyleri ile ekonomik kalkınmaya ilişkin tutum ve davranışları arasındaki ilişkileri özetlemeye çalıştık. Elde ettiğimiz sonuçlar, katılımcıların anketlerimizdeki sorulara toplumsal açıdan arzu edilir veya kendilerini toplumsal açıdan istenir kılacak yönde cevaplar verme eğiliminde (sosyal istenirlik-social desirability) olabilecekleri de göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir. Sosyal bilimlerde elde edilen neticelerin, fen bilimlerindeki gibi kesinlik göstermemesi (üzerinde çalışılan konularla ilgili olarak) yeni düşüncelere ve eleştirilere imkân sağlamaktadır.

Ekonomik kalkınma ve dinle ilgili olarak 'çevre', 'yaratıcı düşünce' vb. konularda da bir ilişki kurulabilir. Örneğin çevre konusu çok önemlidir. Zaman zaman iktisatçıların çevreciliğin pek ekonomik olmadığı görüşünü benimsedikleri dile getirilir. Bu yaklaşım ise çevrecilik duyarlılığını ve çevre ile ilgili yatırımları göz ardı etme veya öteleme gibi sonuçlar doğurabilir. Aslında çevrecilik konusu ülkenin öncelikli konuları arasına alınması gerekir. Çünkü çevre ile ilgili sektörün geliştirilmesi, istihdam alanları oluşturulması, maliyetlerin düşürülmesini, bu sektörde üretilen makinaların yurt içinde ve yurt dışında pazarlanma imkanı sağlayabilir. Çevrecilikle ilgili sektörel uzmanlaşma çalışmaları, Türkiye'yi dünyada önemli bir merkez haline getirebilir. Diğer yandan çevrecilik duyarlılığı sanki belli bazı ideolojik grupların tekelindeymiş gibi bir izlenim vardır. Vatandaşlarımızın birçoğu her ne kadar çevreci duyarlılığına sahip olsa da bu ideolojik yapı içinde görünmek istememektedir. Bu nedenle konuyu her yönüyle değerlendirmeli, ilmihal kitaplarında suların temizliği konusu üzerinde bilhassa durulduğu göz ardı edilmemelidir.

Din toplum ve kalkınma konusunda 'yaratıcı düşünce' önemli bir yer tutmaktadır. Tüm yurttan yaratıcı düşünce desteklenmeli bu konuda, yenilikçi ve yaratıcı düşünceye sahip olan vatandaşların orijinal fikirleri patent olarak tescil ettirmeleri hususunda yardımcı olunmalıdır. Bu girişim ve çabalar ülke kalkınması açısından çok önemlidir. Ayrıca değişik düşünce ve görüşte olan vatandaşlarımızın her kesimiyle daha kolay iletişim sağlamada da bu çalışmaların yararlı olabileceği düşünülebilir. İllerde yaratıcı düşünce konusunda ilgili üye veya yöneticiler patent konusu ile ilgili olarak en azından bürokratik işlerin takibi, konferans ve seminerlerin organize edilmesi, esnaf, sanayici, eğitim kurumları olmak üzere mümkün olduğunca

geniş halk kitlelerine ulaşılmalıdır. Yaratıcı düşünce kavramının dinen bir sakıncası yoktur. Yaratıcı düşünce dinî gerekçelerle yasaklandığında somut ürünler de ortaya çıkmamaktadır. İslam dini aklın kullanılmasına ve yenilikçi fikirlere karşı değildir.

Dindarlık toplum meselelerine çözüm getirmekle olur. Çeverciliğin ve yaratıcı düşüncenin geliştirilmesi, epey zamandan beri pek üzerinde durulmayan 'Tarım Kentleri' projesinin (yeniden hatırlanarak) hayata geçirilmesi topluma önemli hizmetlerden olacaktır. Türkiye gibi büyük bir ülkenin tabii ki ele alınacak birçok meselesi olduğunu kabul ediyoruz. Ancak 'Tarım kentleri' ile boşalan köy, kasaba ve yerleşim merkezlerinin yeniden canlanması, tarım ve tarıma dayalı sanayi sektörlerinin gelişmesi, atıl yatan arazilerin işlenmesi, yeni istihdam alanları açılması mümkün olabilecektir. 'Tarım kentleri' ve diğer sektörel çalışmalar iklim, yöre ve kültürel hassasiyetler de göz önünde bulundurularak, her yönü ile ortaya konmalı, en ince teferruatına kadar hazırlanmalıdır. Ülkemizdeki dinî hayat, köyde veya şehirde, insanları tüketici değil üretici, bağımlı değil bağımsız, köle değil hür düşünceye sevk ediyorsa görevini yapıyor demektir.

Mehmet Akif'in de belirttiği gibi genel manada dindarlık İslam'ın bir bütün olarak yaşanması ve bir hayat programı haline getirilmesidir (İmamoğlu, 1996: 116). İslamın bir bütün olarak yaşanması inanç, ibadet, duygu, bilgi ile sosyal ve ekonomik hayatla ilgili davranışların da yerine getirilmesini gerektirmektedir. Bunları çalışmak, israf etmemek-tutumlu olmak, akli kullanmak, yeniliklere açık olmak, zaman (ve iş) planı yapmak (zamanı yönetmek bir bakıma hayatı yönetmek demektir), zamanı boşa harcamamak, yaptığı işi en iyi şekilde yapmak, eğitim ve bilimsel çalışmalara önem vermek, müteşebbis olmak, meşru yollardan zengin olmak, güç birliği yapmak, doğru ve dürüst olmak, güvenilir olmak, kutsal gün gece ve bayramlara önem vermek ve başkalarına karşı sevgi ve hoşgörülü olmak vb. sayabiliriz. Ancak burada sayılan dinî, millî ve ahlaki yapının geliştirilebilmesi için bazı gerçeklerin iyi bilinmesi gerekir. Türkiye'de yönetimlerin tercih ettiği ve halka dayattığı neo liberal uygulamaların içeriği halka açıkça anlatılmalıdır. Halka dayatılan neoliberal tercihin dini-ahlaki değerlere yansımaları iyi anlatılmalı ve halk aldatılmamalıdır.

Hiçbir zaman dindarlık tembelliğe ve işten kaytarmaya bir sığınak haline getirilmemelidir. "Toplumunu adeta bir yok oluşa sürükleyen her türlü tembellik ve miskinliği şiddetle eleştiren İkbâl, ibadeti bahane edip dünyevi faaliyetleri bir tarafa bırakmak isteyenleri 'Kölelerin Namazı' adlı şiirinde hicvetmektedir" (Kaplan,

Dindarlık toplum meselelerine çözüm getirmekle olur. Çeverciliğin ve yaratıcı düşüncenin geliştirilmesi, epey zamandan beri pek üzerinde durulmayan 'Tarım Kentleri' projesinin (yeniden hatırlanarak) hayata geçirilmesi topluma önemli hizmetlerden olacaktır.

Birey dünya ve ahiret görevlerini dengeli bir şekilde yerine getirmelidir. O nafile ibadetlerini yerine getirirken, hatim sayısını artırırken ve zikir yaparken kendi geçimini bizzat kendisinin meşru yollardan çalışarak temin etmesi gerektiği bilincinde olmalıdır.

2008: 136). Birey, mevcut durum ve şartlara razı olmak ve kabullenmek yerine, daha iyiyi arama ve yapma çabası içinde olmalıdır. O, hiçbir zaman kendi atalet ve sefaletini mazur göstermek için birtakım savunma mekanizmaları geliştirerek dini alet etmemelidir. Dindarlık, aslında faal olmayı gerektirir. Ayrıca bir dindar en zor şartlarda dahi **güvenilirliğini** yitirmemeli, küçük miktarlarla ilgili doğruluk ve dürüstlük davranışları miktar büyüyünce de devam etmelidir.

İnsanın “bizden adam olmaz” noktasına varan bir aşağılık duygusuna ve kompleksine kapılması doğru değildir. Onun daima ümitvar olması gerekir. Ayrıca o, kimseyi alay etmememesi gerektiği gibi kendisini ve ait olduğu toplumu da alay etmemesi ve aşağılamaması gerekir. Çünkü alay etmek bir aşağılamadır. Aşağılama ise kişiye yönelik bir haksızlıktır. Diğer yandan alay etmekle, alay edilen kişinin ve toplumun başarı motivasyonu kırılmış olur.

Dinin temel kaynaklarına bakıldığında, Ülgener’in geri kalma nedenleri olarak önemle üzerinde durduğu gibi birey, ‘tabi’, körukörüne

‘bağlı, bağımlı’ ve ‘uydu’ (Ülgener, 1991: 92-94) olamaz. O ‘hür düşünceye’ sahip ‘kendi kararını kendi hür iradesiyle verebilen’ bir kişi olmalıdır. Ne var ki toplumda zaman zaman maksatlı bir itaat kültürünün yerleştirilmeye çalışıldığına rastlamak mümkündür. Oysa körü körüne bağlılık veya uydu olmak, hür düşünceyi yok ettiği gibi, gelişme için gerekli olan yenilik ve yaratıcılığı da engellemektedir.

Birey dünya ve ahiret görevlerini dengeli bir şekilde yerine getirmelidir. O nafile ibadetlerini yerine getirirken, hatim sayısını artırırken ve zikir yaparken kendi geçimini bizzat kendisinin meşru yollardan çalışarak temin etmesi gerektiği bilincinde olmalıdır. Aynı zamanda o bizzat kendi ailesinin olduğu gibi ülkesinin de güvenliğini birlik ve beraberliğini düşünmesi gerekir.

Diğer yandan tüm dinî öğreti, eğitim ve uygulamaların insanları getirdiği nokta ‘kölelik’ olmamalıdır. Günümüzde kölelik olur mu sorusu akla gelebilir. Bir kişi veya toplum bilgisiz bırakılırsa; bilgi saklanır, kullanılmaz, aktarılmaz ve üretilmezse; insanlar bir taraftan üretmeden tüketiciliğe alıştırılırken diğer yandan mesleki becerilerden yoksun bırakılırsa, orada bir ilerleme olmaz ve köleliğe gidilir. Ayrıca insanların soru sormaları ve akli kullanmaları istenmez, kendine ve kendi toplumuna değil, başka merkezlere güvenir hale getirilirse de aynı sonuçla karşılaşılır.

Toplumda yerli mallarına değer verilmeyip “*Yerli malı yurdun malı herkes onu kullanmalı*” sözü aşağılanarak alay konusu edildiğinde; toplumun birlik ve

beraberliğini bozacak söz ve davranışlara göz yumulduğunda, güvenilirlik ve dürüstlüğe önem verilmediğinde, düşülen durum aynı olacaktır. Diğer yandan meslek ahlâkı ve her türlü ahlâki değerlerden uzaklaşıldığında da gerileme söz konusu olur.

Olaylar değerlendirilirken tablonun geneli dikkate alınmaz, adalete önem verilmez, iyinin veya yapılması gerekenlerin en azı ile yetinilir, keyfe ve sefâhate düşülür, akıl kullanılmaz ve zihin düşünmez hale getirilir, yalnızca Allah'a teslim olmak yerine kullara ve belli merkezlere teslim olunursa kalkınma gerçekleşmez.

Genel manada çoğunluğun onayladığı **meşru zeminlerde** de engellemeler yapılabilmektedir. Dolayısıyla gelişmeye ve kalkınmaya herhangi bir katkı sağlamayan tüm uygulamalara dikkat edilmesi gerekir. Toplumun itibar ettiği tüm **değerlerin** her zaman istismara açık olduğu bir gerçektir. Din de toplumun önem atfettiği bir **değer** dir. Bu nedenle dinî değerler de istismar edilerek insanlar bağımlı, muhtaç veya '**alan el**' haline getirilebilir. Örneğin bir din mensubu için ibadetleri yerine getirmek, yapılması gereken doğal bir kulluk görevidir. Ancak birey sadece ibadetlere yönlendirilirken onun dünya ile ilgili görevlerini aksatması görmezden gelinirse, o birey ve toplumun geri kalması ve başkalarına muhtaç olması mukadderdir. Dolayısıyla din kullanılarak birey ve toplumu zayıflatabilecek veya enerjisini boşa çıkarabilecek her türlü telkine ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Yatan milletin ayağa kalkmış devleti olmaz. Nereye gitmeye karar vermemiş bir millet için hiçbir rüzgar elverişli değildir. Ülke olarak her konuda komşularımız ve müttefiklerimiz kadar milliyetçi olalım yeter.

Tarihte yüzyıllarca demirle uğraşan, demir ve çeliği üretilen işleyen, dünyanın en sağlam kılıç, kalkan, ok, yay ve zırhlarını imal eden sanayici-demirci bir millet atalarının demir dağını bile erittiğine inanmaktadır. Yani Türk milleti demir ve çeliğe hayatında o kadar önem vermiştir ki bu önem ve sevgiyi çocuklarına **Demir, Özdemir, Kandemir, Polat, Çelik, Canpolat** gibi isimler vererek yaşatmaktadır.

Böyle bir geçmişe sahip olan bir millet nasıl sanayide, teknolojide ve bilimsel faaliyetlerde geri kalabilir? Dünyanın en büyük toplarını yapmayı başaran, havan (aşırıtmalı) topunu icat eden, kısaca İstanbul'u kendi imal ettiği toplarla fetheden, gemileri karadan yürütmeyi akladebilen, önemli bir rasathaneye sahip olan ve dünyada ilk defa kanatlı ve tepkili uçuş denemelerini başarıyla gerçekleştirebilen bir milletin çocukları nasıl geri kalmayı kabullenebilir?

"İşimiz düştü mü tersâneye, yahud denize,

Mutlaka âdetimizdir, koşarız İngiliz'e.

Bir yıkık köprü için Belçika'dan kalfa gelir,

Hekimin hâzıkı (ilmine güvenileni) bilmem nereden celbedilir.

Meselâ bütçe hesabâtını yoktur çıkarın ...

Hadi mâliyyeye gelsin bakalım Mösyö Loran.

Hani tezgahlarınız nerde? Sanâyi' nerde?

İslam dini gelişmeyi, kalkınmayı teşvik eden bir din olmasına rağmen müslümanların ekonomik kalkınmayla çelişen tutum ve davranışlarının ise bilinç eksikliğinden kaynaklanmış olabileceğini düşünüyoruz.

Ya Brüksel’de, ya Berlin’de, ya Manchester’de!”
(Ersoy, 2006: 372)

Şüphesiz merhum Mehmet Akif Ersoy’un bu mısraları yazdığı tarihlerden bu yana bilim ve teknolojiye birçok olumlu gelişmenin gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Ancak günümüzde bir kişiyi en azından kendisini hacca götüren uçağı, kullandığı telefonları, bindiğı otomobili, evinde ve ibadethanelerdeki klimaları, bilgisayarları, eczaneden aldığı ilaçları, önemli savunma araç ve gereçlerini vb. neden ülkesinin yapamadığı düşündürmeli, bu durum onu rahatsız etmelidir. Benzer duygular insanları rahatsız ediyor ve bu problemleri aşma yönünde coşkulu bir arzu, istek ve çaba gösteriyorlarsa kalkınma ve gelişme hareketi başlıyor demektir.

Biz tüm bireylerin bu duygulardan yoksun olduğunu kastetmiyoruz. Zaten kalkınma açısından gelinen noktayı yeterli görmesek de önemli buluyoruz. Ancak gelinen noktadan bir an önce daha ileriye gidilebilmesi için hemen şimdi harekete geçilmesi gerektiğine inanıyoruz.

Sonuç olarak dinî tutum ve davranışların ekonomik kalkınmayla ilgili birçok noktada olumlu rol oynadığı söylenebilir. Ancak İslam dini gelişmeyi, kalkınmayı teşvik eden bir din olmasına rağmen müslümanların ekonomik kalkınmayla çelişen tutum ve davranışlarının ise bilinç eksikliğinden kaynaklanmış olabileceğini düşünüyoruz.

Çevre bilinciyle hareket ederek kendi otomobilini, uçağını imal eden, bilgisayar teknolojisinde ilerlemiş, bilgi üreten, bilgi çağının lider ülkesi ve uzay araştırmalarını başarılı şekilde sürdüren bir Türkiye dileğiyle... Sen istersen bu bir hayal değildir!

Kaynaklar

ARSLAN, Hasan (2008), Ekonomik Kalkınmada Dinsel Tutum ve Davranışların Çift Yönlü Rolü, Dokuz Eylül Üni. S. B. Enstitüsü, basılmamış doktora tezi.

ERSOY, M. Akif (2006), *Safahat*, Neşr. haz.: M.E. Düzdağ, İstanbul: Çağrı Yay.

İMAMOĞLU, A. Vahit (1996), *Mehmet Akif ve İnanan İnsan*, İstanbul: Ravza Yay.

KAPLAN, İbrahim (2008), *Kelam’a Dair Görüşleriyle Muhammed İkbâl*, Kütahya: Üçmart Pres.

ÜLGENER, Sabri F. (1991), *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul: Der Yay.

WEBER, Max (2005), *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*, çev.: Z. Gürata, Ankara: Ayrac Yay.